

PAWEŁ RUSZKOWSKI

Collegium Civitas

STANISŁAW MOCEK

Collegium Civitas

PODWÓJNE ŻYCIE PATRIOTYZMU W ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ. POMIĘDZY UNIWERSALIZMEM A PARTYKULARYZMEM

The double life of patriotism in social consciousness: Between universalism and particularism

This article has two goals. The first one is to sketch areas in which there is interest in patriotism as a social phenomenon, which is important for collective and individual identity. The goal is achieved by referring to various concepts and theories which perceive patriotism in the context of other phenomena focusing on the state, nation and society. This goal, however, is only an introduction to and the basis for attaining the second goal, which is to make an empirical reflection on the current state of social awareness in the area of understanding and perception of patriotism. This goal is achieved by analysing research dedicated to this problem and conducted by Collegium Civitas and the Centre for Public Opinion Research (CBOS) in 2017. The research concerned three key aspects of the phenomenon of patriotism: a) the way in which respondents understand the concepts of 'patriotism' and 'nationalism'; b) the manner in which the relationship between the concepts of 'patriotism' and 'nationalism' is understood (as an antagonistic or compatible relationship); c) types of behaviours considered by the respondents to be patriotic.

Keywords: patriotism, nationalism, nation, national character, national culture, historical memory, universalism, particularism, social consciousness.

Niewiele jest pojęć w codziennym obiegu społecznym i przestrzeni życia publicznego, które byłyby naznaczone tak wieloma znaczeniami jak patriotyzm. Z pozoru jest inaczej, bo na podstawie wielu

opinii, sond i definicji słownikowych patriotyzm oznacza umiłowanie ojczyzny, wyrażające się poprzez szacunek do historii i tradycji własnego kraju¹. Jest to klasyczne, w znacznej mierze wynikające z potocznego myślenia i literackich przekazów, rozumienie patriotyzmu². Ale zakres znaczeniowy patriotyzmu wyostrza się i komplikuje w miarę tego, jak ulega on doprecyzowaniu z punktu widzenia dodatkowych treści, a zwłaszcza sposobów jego demonstrowania.

Zamierzenia podjęte w tym tekście są dwojakiego rodzaju. Pierwszym jest próba zarysowania obszarów, w których występuje zainteresowanie patriotyzmem jako zjawiskiem społecznym, ważnym dla zbiorowej i indywidualnej tożsamości. Nastąpi to poprzez powołanie się na różne koncepcje i teorie, w których spojrzenie na patriotyzm występuje na tle innych zjawisk koncentrujących uwagę na refleksji o państwie, narodzie i społeczeństwie. Ze względu na ograniczenia objętościowe tego artykułu, podjęte zagadnienia odnosić się będą wyłącznie do warunków polskich, choć autorzy tego tekstu mają świadomość, że ujęcie tych problemów w kontekście międzynarodowym i porównawczym w istotny sposób podniosłoby wartość prezentowanej tu tematyki.

Drugim celem poznawczym artykułu jest odniesienie się do kwestii społecznej percepcji zjawisk patriotyzmu i nacjonalizmu w świetle wyników badań empirycznych. Odwołujemy się tu do wyników badania Collegium Civitas i CBOS pt. „Patriotyzm i nacjonalizm w świadomości Polaków”. Zostało ono zrealizowane w czerwcu 2017 roku na reprezentatywnej 1000 osobowej, losowej próbie dorosłych Polaków. Badanie przeprowadzono metodą *face to face* przy zastosowaniu wywiadu wspomaganego komputerowo (CATI). W doborze próby wykorzystano standardowy operat używany przez CBOS.

Pytania ankiety dotyczyły trzech kluczowych aspektów zjawiska patriotyzmu: a) sposobu rozumienia pojęć „patriotyzm” i „nacjonalizm” przez badanych; b) sposobu ujmowania relacji pomiędzy pojęciami „patriotyzm” i „nacjonalizm” (jako relacji antagonistycznej lub kompatybilnej); c) typów zachowań zaliczanych przez badanych do postawy patriotycznej.

¹ Na przykład w *Słowniku PWN* patriotyzmem jest „wszelkie umiłowanie ojczyzny jako miejsca swojego pochodzenia i/lub zamieszkania”, w *Stanford Encyclopedia of Philosophy*: *love of one's country*, a w *Oxford Dictionaries*: *devotion to and vigorous support for one's country*. Por. *Handbook of Patriotism*, ed. M. Sardoć, Springer 2019.

² Interesująca analiza rozumienia patriotyzmu w ujęciu historycznym i współczesnym znajduje się w numerze 562 pisma „Znak”. Nawiązuje do niego i rozwija ten wątek: H. Woźniakowski, *Patriotyzm aktualnego etapu*, „Znak” 2010, nr 664, <http://www miesiecznik.znak.com.pl/6642010henryk-wozniakowskipatriotyzm-aktualnego-etapu/>

WYMIARY REFLEKSJI I BADAŃ NAD PATRIOTYZMEM

Przyglądając się zjawisku i przejawom „patriotyzmu”, ale też porządkując bogaty wachlarz rozmaitych form i treści przekazu na jego temat, można mieć wrażenie, że zainteresowanie nim odbywa się w co najmniej trzech głównych obszarach.

Pierwszym jest rozległa przestrzeń dyskursywna, od refleksji codziennej i relacji potocznych, aż po analizy dyskursu publicznego na podstawie treści prezentowanych przez elity symboliczne.

Do tego nurtu nawiązuje druga tendencja, w której treści osadzone na myśleniu o patriotyzmie znajdują odzwierciedlenie w konstrukcjach ideologicznych i programowych partii, ugrupowań, rozmaitych środowisk i ruchów społecznych³.

Trzecim jest sfera badań społecznych i wiedza naukowa, w znacznej mierze nawiązująca do zagadnień kanonu kultury narodowej, badań nad narodem i nacjonalizmem, pamięcią zbiorową i świadomością historyczną. W dużym stopniu tego typu badania dotyczą też tych dwóch wcześniejszych sfer: dyskursywnej i komunikacyjnej oraz ideologicznej i politycznej, stąd na niej głównie skupiona zostanie uwaga w dalszej części tego artykułu.

Należy wyraźnie podkreślić, że wspólnym mianownikiem tych trzech wymiarów jest odniesienie do przeszłości, tradycji i historii. Pisała o tym Joanna Kurczewska:

W refleksji ideologicznej nad skomplikowaną naturą społeczną i kulturową XX-wiecznego patriotyzmu w Polsce nieustannie uzależnia się zarówno opis, jak i ujęcia normatywne doświadczenia wspólnoty narodowej od sposobu przeżywania przez jednostkę i zbiorowość historii. Także w jego interpretacjach naukowych (zob. Kłosowska 1993) często podkreśla się specyfikę polskiego patriotyzmu przez jego silne zakorzenienie w historii narodowej. Powszechny był pogląd, że nie tylko XIX-wieczny Polak w szczególnie sposób przeżywa i wartościuje przeszłość narodową. Popularna była opinia, że polski patriotyzm ma przede wszystkim charakter retrospektywny. Innymi słowy, do rutyny interpretacyjnej tego zjawiska należało podkreślanie, że przeszłość, a nie teraźniejszość czy przyszłość, decyduje o treści i formie najnowszych postaci patriotyzmu⁴.

³ M. Brzozowska, *Patriotyzm i nacjonalizm w polskim dyskursie ideologicznym*, „Etnolingwistyka” 2009, nr 21, s. 103–120; <http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Etnolingwistyka/Etnolingwistyka-r2009-t21/Etnolingwistyka-r2009-t21-s103-120/Etnolingwistyka-r2009-t21-s103-120.pdf>

⁴ J. Kurczewska, *Patriotyzm społeczeństwa polskiego lat 90. – między wspólnotą kultury a wspólnotą obywateli*, w: *Elementy nowego ładu*, red. H. Domański, A. Rychard, Warszawa 1997, s. 423.

Tym, co w znacznej więc mierze konstytuuje myślenie i działanie w kategoriach współczesnego patriotyzmu, jest taki czy inny, apologetyczny i bezrefleksyjny lub krytyczny i kontestacyjny stosunek do przeszłości. Ta podstawowa dominanta refleksji nad patriotyzmem obowiązywała, z różnym natężeniem, zarówno w początkowym okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku, jak i w okresie konsolidowania się demokracji w następnej dekadzie. A więc w pierwszej odsłonie w latach dziewięćdziesiątych, kiedy wprowadzie dominowały w sferze politycznej i życiu publicznym silne tendencje modernizacyjne, połączone ze sprawami bezpieczeństwa Polski w strukturach międzynarodowych (NATO) i integracji gospodarczej w ramach UE, kiedy jednocześnie okres ten charakteryzował się organiczną pracą „odklamywania” przeszłości, zwłaszcza tej najnowszej, głównie historii XX wieku. Ale i już w XXI wieku, kiedy do głosu doszły narodowo-konserwatywne tendencje gruntownej rewizji historii oraz rozliczenie przeszłości w postaci dekomunizacji i lustracji. Niemalże każda wówczas pojawiająca się wersja patriotyzmu uwikłana była w historię narodową i zakorzenienie w przeszłości podlegające rozmaitym ocenom. Bowiem to właśnie historia była fundamentalnym układem odniesienia dla wielu pokoleń Polaków, co spowodowane było tym, że:

W świadomości społecznej doświadczenie przeszłości narodowej wyznaczone było przez dwa biegunowe nastawienia wobec przeszłości Polski: jedno z nich oznaczało redukcję najnowszych form patriotyzmu do bezwzględnej wierności zastanej tradycji narodowej, drugie natomiast budowało nowy patriotyzm przez prostą negację „relikwów przeszłości”. [...] Wszystkim więc bez mała odmianom patriotyzmu w Polsce przydawano historyczną atrybucję. Jakże często nie tylko w odniesieniu do Polaków żyjących pod zaborami, lecz i do tych żyjących w okresie Polski Ludowej wskazywano wagę historii i tradycji narodowej jako podstawowych składników tożsamości społecznej. Często ucieczka w przeszłość narodową – prawdziwą czy wymaginowaną – oznaczała proste odrzucenie teraźniejszości politycznej, była także próbą konstruktywnych działań na rzecz przyszłości zbiorowej⁵.

Warto przy tej okazji podkreślić, że nie tylko w okresie demokratyzacji po dziesięcioleciach komunizmu, ale na przestrzeni ostatnich stuleci polskiej historii przewijała się ciągła rywalizacja różnych stylów myślenia i działania w sferze publicznej i politycznej. Z tych też powodów zróżnicowane postrzeganie patriotyzmu jest zjawiskiem dość powszechnym i towarzyszy różnym okresom naszych dziejów

⁵ J. Kurczewska, *Patriotyzm społeczeństwa polskiego...*, s. 424.

i ich zasadniczo różniącym się ocenom⁶. W wielu przypadkach, opierając się na kategorii patriotyzmu, wyznaczana była cezura między dwoma zasadniczymi postawami Polaków, mającymi wpływ na działania zbiorowe i indywidualne zachowania. Sprzeciw i ugodowość, idealizm i realizm, myśl niepodległościowa i pragmatyzm, tradycja patriotyczna i organicystyczna, insurekcyjna i zaprzeczna, romantyzm i pozytywizm, rewolucjonizm i ewolucjonizm – w tych granicach odbywało się działanie i myślenie pokoleń Polaków, uwikłanych w tryby historii. Towarzyszył temu bezustanny osąd kosztów takich działań, odpowiedzialności i ocen moralnych⁷.

Te dominujące w przestrzeni społecznej i komunikacyjnej style refleksji o teraźniejszości i przyszłości w zasadniczo odmienny sposób traktowały przeszłość. Z jednej strony w sposób szczególny odbywało się odwołanie do tradycji narodowej i patriotyzmu będącej w znacznej mierze sposobem myślenia o sprawach publicznych przez idealizowanie i fetyszyzowanie przeszłości, absolutyzację idei narodu, myślenie w kategoriach „zakorzenienia” w polskości, podkreślanie wyłącznie wzniosłych i heroicznych wątków historycznych, zwracanie uwagi na niepodległościowy i katolicki charakter procesu historycznego, jego szczytnej ciągłości i zakłóceń w postaci zdrady wewnętrznej lub zewnętrznej. Z drugiej strony, przedstawiciele opcji pragmatyzmu modernizacyjnego kładli przede wszystkim nacisk na zwiększenie sprawności ekonomicznej, potrzeby utylitaryzmu i realizmu polegających na dążeniu do zwiększenia aktywności państwa i obywateli w sferze społecznej, kulturalnej, naukowej oraz aspirowaniu do sprostania zachodnim wzorcom liberalnej demokracji i zintegrowanej gospodarki wolnorynkowej, zgodnym z procesem globalizacji i wielokulturowości⁸.

⁶ Por. S. Mocek, *Style politycznego myślenia i działania. Perspektywa historyczna i wyzwanie współczesności*, „Studia Polityczne” 2004, nr 16, s. 255–290.

⁷ Por. J. Karpiński, *Romantyzm i realizm*, w: idem, *Ustrój komunistyczny w Polsce*, Warszawa 2005, s. 181–186. Pisali na ten temat m.in. S. Kisielewski, *Polityka i sztuka*, Warszawa 1949; A. Michnik, *Szanse polskiej demokracji*, Londyn 1984. Por. W. Karpiński, M. Król, *Sylwetki polityczne XIX wieku*, Warszawa 1975; A. Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce*, Warszawa 1984 i idem, *Rzecz o psychice narodu polskiego*, Warszawa 1986; J.M. Bocheński, *O patriotyzmie*, w: J. Sadowski (red.), *Oblicza patriotyzmu*, Kraków 2009; K. Dziwianowski, *Złom żelazny, śmiech pokoleń*, Paryż 1987; M. Kula, *Narodowe i rewolucyjne*, Londyn – Warszawa 1991; E. Wnuk-Lipiński, *Fundamentalizm a pragmatyzm: dwa typy reakcji na radykalną zmianę społeczną*, „Kultura i Społeczeństwo” 1994, nr 1, s. 3–13; P. Boski, *Pryncypializm i pragmatyzm, czyli o skuteczności i moralności polityków*, w: *Etyka i polityka*, red. E. Nowicka-Włodarczyk, Kraków 1998, s. 69–73.

⁸ Por. M. Ziółkowski, *Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego*, „Kultura i Społeczeństwo” 1995, nr 4, s. 12–24; E. Wnuk-Lipiński, *Fundamentalizm a pragmatyzm...*, s. 3–13.

STAN BADAŃ NAD ZJAWISKIEM PATRIOTYZMU

Ale ten typ rozważań przewijających się w działalności publicystycznej, eseistycznej, literaturze, wątki występujące w rozlicznych formach artystycznych, teatrze, filmie i sztuce, ale i w typowo politycznej działalności, po której pozostały manifesty i dokumenty programowe tylko w pewnej ograniczonej mierze przesądzały o podejmowaniu rzetelnych badań socjologicznych w tym zakresie. Odniesienie do tej problematyki wynikało raczej z chęci poznania stanu świadomości społecznej i kultury narodowej, co w okresie przedwojennym widoczne było w pracach Floriana Znanieckiego⁹ i Jana S. Bystroń¹⁰, a począwszy od lat pięćdziesiątych w publikacjach klasyków polskiej socjologii: Stefana Czarnowskiego¹¹, Józefa Chałasińskiego¹², Stanisława Ossowskiego¹³, Marii Ossowskiej¹⁴, Antoniny Kłoskowskiej¹⁵. Niejako przy okazji tych studiów pojawiły się prace poświęcone tematyce „charakteru narodowego”, w którym występują wątki dotyczące spraw narodowych i patriotyzmu¹⁶.

W późniejszych dekadach pojawiły się ważne w tym zakresie publikacje, m.in. Zygmunta Baumana, Bronisława Baczki, Jerzego Jedlickiego, Marcina Króla, Jerzego Szackiego, Barbary Szackiej, Jerzego Wiatra, Zbigniewa Bokszańskiego, Andrzeja Szpocińskiego, Piotra Kwiatkowskiego, a przede wszystkim wspomnianej Joanny Kurczewskiej, w której to pracach najczęściej występują odwołania do problematyki patriotyzmu. Przy tej okazji warto jeszcze wspomnieć o rozważaniach nad problematyką patriotyzmu, które mają miejsce od lat przy okazji badań nad pamięcią społeczną i zbiorową oraz pamięcią

⁹ F. Znaniecki, *Współczesne narody*, Warszawa 1990.

¹⁰ J.S. Bystron, *Pojęcie narodu w socjologii polskiej*, „Rok Polski” 1916, nr 4; *idem*, *Megalomania narodowa*, Warszawa 1995 (na podst. wydania z 1935 r.).

¹¹ S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 3 i 4, Warszawa 1956.

¹² J. Chałasiński, *Kultura i naród. Studia i szkice*, Warszawa 1968.

¹³ S. Ossowski, *Dzieła* t. 2 i 3, Warszawa 1962 i 1967.

¹⁴ M. Ossowska, *Wzór demokracji; cnoty i wartości*, Lublin 1992.

¹⁵ A. Kłoskowska, *Oblicza polskości*, Warszawa 1990; *idem*, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.

¹⁶ Zob. A. Kłoskowska, „Charakter narodowy” a osobowość we współczesnej problematyce badań społecznych, „Kultura i Społeczeństwo” 1957, nr 1, s. 108–113. Przeglądu literatury i rozmaitych stanowisk związanych z problematyką charakteru narodowego dokonuje Edmund Lewandowski w książce *Charakter narodowy Polaków i innych*, Londyn – Warszawa 1995. Zob. także: J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971, s. 17; J. Szczepański, *Rozważania o Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 25; J. Tazbir, *Dyskusja historyków i socjologów*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 146.

w dyskursie publicznym i pamięcią jako źródłem przekazu¹⁷. Ważnym źródłem inspiracji dla tych wszystkich publikacji i badań były znaczące pozycje z literatury europejskiej i amerykańskiej: książki Reinharada Bendixa, Ernesta Gellnera, Rogersa Brubarkera, Erica Hobsbawma, Michaela Oakeshotta, Anthony D. Smitha, Edwarda Shilsa, Charlesa Taylora. Co ciekawe, w tradycji anglosaskiej typowe było łączenie problematyki narodowej, której częścią są zagadnienia tradycjonalizmu i patriotyzmu, z problematyką nacjonalizmu i wszyscy wymienieni autorzy są przedstawicielami właśnie takiego podejścia. Jest ono obecne wśród wybitnych autorów tego rodzaju literatury przedmiotu także współcześnie, a coraz częściej także w polskich pozycjach naukowych i akademickich.

W refleksji nad patriotyzmem, ale i z drugiej strony kwestiami stereotypów i uprzedzeń, megalomanii narodowej i ksenofobii powstały prace, które nie miały charakteru typowo socjologicznego, a tym bardziej nie były oparte na wynikach badań empirycznych, na przykład opracowania Marii Janion, Aleksandra Bocheńskiego, Jana Marii Bocheńskiego, Leszka Kołakowskiego, Jana Józefa Lipskiego, Andrzeja Walickiego. Nie sposób tutaj omówić tych wielu ważnych opracowań i poruszanych w nich zagadnień, ale na kilka, już z okresu bezpośrednio poprzedzającego transformację ustrojową i powstałych w latach dziewięćdziesiątych, warto na krótko zwrócić uwagę.

W 1981 roku ukazał się w drugim obiegu ważny esej Jana Józefa Lipskiego *Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, który wywołał – także ze względu na solidarnościowy czas, w którym się pojawił – jedną z ważniejszych dyskusji o polskiej historii i refleksji nad nią, aktualną przez kolejne dekady i trwającą do dziś¹⁸. Lipski traktuje podkreślanie wyjątkowości losów Polski, poczucie wyższości moralnej nad innymi narodami w kategoriach ksenofobii i megalomanii narodowej, a selektywne podchodzenie do faktów historycznych za działanie przeciwko ujawnianiu prawdy historycznej, bardziej szkodzące patriotyzmowi niż służące mu. Często przywoływaną formułę „kochać i wychwalać bez rozróżnień i ograniczeń wszystko co polskie” Lipski uważa za wyraz

¹⁷ Nie sposób tu nie wspomnieć o ważnej serii książek „Współczesne Społeczeństwo Polskie wobec Przeszłości”, wydawanej od wielu lat przez Wydawnictwo Naukowe Scholar, http://scholar.com.pl/sklep.php?md=products&id_c=36

¹⁸ J.J. Lipski, *Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*, Warszawa 1981, <http://otwarta.org/wp-content/uploads/2011/11/J-Lipski-Dwie-ojczyzny-dwa-patriotyzmy-lekkie3.pdf>

polskiej mitologii narodowej, fałszującej historię i okrywającej złą milczenia wstydlive i ponure wątki przeszłości.

Patriotyzm to nie tylko szacunek i miłość do tradycji, lecz również nieubłagana selekcja elementów tej tradycji, obowiązek intelektualnego wysiłku. Wina za fałszywą ocenę przeszłości, za utrwalanie fałszywych moralnie mitów narodowych, za służące megalomanii narodowej przemilczanie ciemnych plam własnej historii jest zapewne mniejsza z moralnego punktu widzenia niż wyrządzanie zła bliźnim, lecz przecież jest źródłem dzisiejszego zła i zła przyszłego¹⁹.

Kilka lat później do treści zawartych w tym esej u nawiązał Andrzej Walicki, dokonując typologicznego wyróżnienia trzech rodzajów patriotyzmu²⁰. Pierwszym jest patriotyzm rozumiany jako wierność woli narodowej, manifestującej się w dążeniu do wewnętrznej i zewnętrznej suwerenności. Ten rodzaj patriotyzmu reprezentowała szlachta polska, przyjmując za jego podstawę kategorię „naród polityczny” i ten rodzaj więzi, jaką była wspólna historia i porządek prawno-państwowy. Drugim typem patriotyzmu jest patriotyzm pojmowany jako wierność idei narodowej przekazanej przez tradycję i mającej urzeczywistnić się w przyszłości. Ten rodzaj patriotyzmu najsilniej zaznaczył się w wizji romantycznej, zwłaszcza w jej mesjanistycznej wersji, kładąc nacisk na kategorię „naród kulturowy”, czyli wspólnotę języka i wspólne dziedzictwo kultury narodowej. Wreszcie trzecim rodzajem patriotyzmu jest patriotyzm jako obrona realistycznie ujętego interesu narodowego. Ten typ patriotyzmu tworzy ramy ideowe doktryny politycznej przedwojennej endecji, czyniąc z interesu narodowego najwyższą wartość polityczną.

Do koncepcji patriotyzmów, a nie jednej, obowiązującej i uniwersalnej wersji patriotyzmu nawiązuje wspomniana już wcześniej Joanna Kurczewska, między innymi na podstawie badań nad tematyką kultury narodowej prezentowaną przez elity polityczne lat dziewięćdziesiątych. Autorka zwraca uwagę na rozumienie wśród polityków patriotyzmu jako „wartości narodowej instrumentalnie ujmowanej, służącej państwu lub demokracji, wartości uwikłanej w heterogeniczność rzeczywistości polskiej «tu i teraz»”²¹. W podobnym tonie, zwraca

¹⁹ *Ibidem*, s. 14–15.

²⁰ A. Walicki, *Tradycje polskiego patriotyzmu*, „Aneks” 1985, nr 40, <https://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/40-walicki-With-Watermark.pdf>; por. A. Walicki, *Trzy patriotyzmy: trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa 1991.

²¹ J. Kurczewska, *Patriotyzm(y) polskich polityków. Z badań nad świadomością liderów partyjnych lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 2002, s. 274. Por. *Kultura narodowa i polityka*, red. J. Kurczewska, Warszawa 2000.

cając uwagę na funkcje legitymizacyjne pamięci w sferze publicznej, wypowiada się Marek Beylin na podstawie badań nad dyskursem elit symbolicznych i retoryką polityków, wyróżniając trzy rodzaje pamięci: centralną – „historia ma moc nadawania bądź odbierania poczynaniom politycznym prawomocności”, pluralizację pamięci – „różne racje i postawy uczestników przeszłości podlegają dyskusji” oraz prywatyzację pamięci – „w sferze publicznej współlistnieją i wzajemnie kształtują się liczne prywatne pamięci, tworzone przez jednostki, grupy, różnego typu instytucje”²².

Najważniejszy wniosek, który wynika z tych kilku zaledwie zarysowanych tu koncepcji polega na definiowaniu patriotyzmu nie z punktu widzenia jednego integralnego konstruktu znaczeniowego, ale jako odrębnych bytów myślowych w zależności od kontekstu lub postawy indywidualnej lub zbiorowej, osadzonej na różnorodnych rodzajach pamięci i całkowicie niekiedy odmiennym stosunku do przeszłości i historii. Takie ujęcie problemu patriotyzmu ma istotne znaczenie nie tylko dla rozważań teoretycznych, ale przede wszystkim dla podejmowanych wielokrotnie badań empirycznych.

PROBLEMATYKA PATRIOTYZMU W BADANIACH OPINII PUBLICZNEJ

Zgodnie z sondażem ARC Rynek i Opinia z listopada 2015 roku Polacy wciąż w bardzo tradycyjny sposób rozumieją patriotyzm²³. Według wskazań respondentów patriota według Polaków to osoba, która chodzi na wybory (60 proc.), ma wiedzę na temat historii i kultury polskiej (53 proc.), zna polską kulturę (44 proc.), wywiesza flagę w święta narodowe. Jednocześnie, zdaniem respondentów, z patriotyzmem niewiele wspólnego mają takie zachowania, jak: segregacja śmieci, oszczędzanie zasobów naturalnych czy przestrzeganie przepisów. Adam Czarnecki, wiceprezes ARC Rynek i Opinia, tak komentował te wyniki:

W Polsce ciągle pokutuje XIX-wieczne rozumienie patriotyzmu, gdzie patriotyzm dotyczy sfery symbolicznej, nie zaś ekonomicznej i propaństwowej. Wyniki naszego sondażu pokazują, że duża grupa Polaków nie czuje odpowiedzial-

²² M. Beylin, *Spory pamięci. Analiza debaty prasowej*, w: *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Kraków 2004, s. 228–229.

²³ *Patriotyzm po polsku*. Badanie zostało zrealizowane przez ARC Rynek i Opinia metodą CAWI (ankiety online na własnym panelu Epanel.pl) w dniach 6–9.11.2015, na ogólnopolskiej reprezentatywnej (wiek, płeć, wielkość miejscowości, wykształcenie) próbie dorosłych respondentów, N=1002, http://arc.com.pl/patriotyzm_po_polsku-41999571-pl.html

ności za swój kraj w wymiarze ekonomicznym czy np. ekologicznym. Płacenie podatków czy przestrzeganie przepisów dla części respondentów nie są zachowaniami patriotycznymi, mimo iż mają realny wpływ np. na budżet państwa, co z kolei przekłada się na jego funkcjonowanie. Ważne jest, że Polacy doceniają uczestniczenie w wyborach i uważają je za istotny aspekt patriotyzmu. Niestety pozostałe, istotne aspekty – np. dbałość o polską gospodarkę – są już w mniejszym stopniu traktowane jako zachowania propaństwowe.

Jak wynika z badania przeprowadzonego przez Odyseja Public Relations, ponad 68 proc. Polaków postrzega siebie jako patriotów. Najwięcej odpowiedzi twierdzących udzielili przedstawiciele tzw. pokolenia Y – patriotami czuje się 79 proc. młodszych millenialsów (19–24 lata) oraz 71 proc. starszych millenialsów (25–34 lata). Dla porównania, wśród najstarszej grupy respondentów (54+) za patriotów uważa się jedynie 34,5 proc. badanych. Jednak młodzi, inaczej niż starsze pokolenie, które gotowe jest do oddania życia w imię obrony ojczyzny, postrzegają patriotyzm głównie jako wywiązywanie się z obywatelskich obowiązków, takich jak płacenie podatków, czy lojalność, która oznacza dla nich szacunek do obyczajów i historii oraz troskę o przyszłość kraju²⁴.

Z kolei w sondażu IBRiS ankietowani spośród dziesięciu określeń mogli wybrać maksymalnie trzy, które, ich zdaniem, najlepiej opiszą patriotę. Najczęściej wskazywali na: wychowanie dzieci w duchu patriotyzmu (49 proc.), płacenie podatków w kraju (37 proc.) i na trzecim miejscu – gotowość do poświęcenia zdrowia lub życia dla kraju (31 proc.). Podobny odsetek respondentów wskazał też na udział w wyborach (30 proc.). Na wychowanie dzieci w duchu patriotyzmu w większym stopniu wskazują kobiety niż mężczyźni. Z kolei na poświęcenie swojego życia lub zdrowia dla ojczyzny w większym stopniu gotowi są mężczyźni, a także ludzie młodzi (w przedziale wieku 18–24 lata). Co ciekawe, prawie co czwarty ankietowany (24 proc.) przyznał, że patriotyzm interpretuje jako pomoc innym, a także jako aktywność społeczną (23 proc.). Najmniejszą popularnością cieszyły się takie cechy, jak „deklarowanie miłości do ojczyzny” (13 proc.) czy „deklarowanie patriotyzmu” (10 proc.)²⁵.

²⁴ Projekt badawczy został zrealizowany przez agencję Odyseja Public Relations specjalizującą się w komunikacji z młodym pokoleniem konsumentów. Badanie zostało przeprowadzone w sierpniu 2015 roku na 1333 internautach za pomocą ankiet dystrybuowanych na stronach www oraz w mediach społecznościowych, <http://www.polskatimes.pl/strefa-biznesu/wiadomosci/a/czym-jest-patriotyzm-wedlug-pokolenia-milenialsow,10198656/>

²⁵ Badanie IBRiS *Polacy o obronności*, przeprowadzone we wrześniu 2016 roku metodą CATI na próbie 1500 osób, https://www.ibris.pl/POLACY_O_OBRONNOSCI; zob. „Rzecz-

Z badania TNS Polska z połowy 2016 roku wynika, że niemal każdy Polak sądzi, że patriotyzm polega na okazywaniu szacunku godłu, fladze i hymnowi narodowemu, dbałości o przekazywanie dzieciom w rodzinie wartości narodowych i dbałości o narodowe dziedzictwo. Zdecydowana większość badanych wskazywała również, że postawami patriotycznymi są: pielęgnowanie lokalnych zwyczajów lub tradycji, poszanowanie i przestrzeganie prawa, udział w wyborach, kibicowanie polskim sportowcom oraz gotowość do walki i oddania życia za ojczyznę. Do cieszących się największą aprobatą społeczną współczesnych form manifestowania patriotyzmu można zaliczyć przede wszystkim udział w marszach z okazji rocznic historycznych i świąt narodowych oraz udział w biegach okolicznościowych, takich jak np. bieg niepodległości. Ponad połowa Polaków za odpowiedni sposób manifestowania patriotyzmu uznaje umieszczanie flagi narodowej na samochodzie/rowerze/motocyklu. Najbardziej kontrowersyjne okazały się dwie formy: noszenie odzieży patriotycznej oraz tatuaże nawiązujące do narodowej symboliki. Polacy wyraźnie częściej deklarują poparcie dla postaw patriotycznych niż podejmowanie zgodnych z nimi działań. Uczestnicy badań (jakościowych) określali patriotyzm jako silną identyfikację z ojczyzną i wspólnotą narodową, która w czasie pokoju wyraża się przede wszystkim w systematycznej, kompetentnej pracy, dbaniu o środowisko społeczne i ludzi z najbliższego otoczenia. Patriotyzm oznacza współpracę i działanie dla ogólnego dobra kraju w codziennym postępowaniu. Innym wyznacznikiem patriotyzmu jest dla Polaków szacunek dla symboli narodowych: hymnu, godła i flagi. Patriotyzm to, zdaniem respondentów, również szacunek dla wspólnej przeszłości: pamiętanie o bohaterach i czczenie ważnych dla historii Polski wydarzeń.

Przejawem braku patriotyzmu jest to wszystko, co wiąże się z odrzuceniem ojczyzny i tożsamości narodowej. Najbardziej skrajnym przypadkiem tej postawy jest brak poczucia dumy z bycia Polakiem i ukrywanie swojej własnej przynależności narodowej w czasie kontaktów z przedstawicielami innych narodów. Jak pokazują wyniki badania ilościowego, za przejaw braku patriotyzmu uważa się brak szacunku dla symboli narodowych – godła, flagi i hymnu narodowego (67 proc.) oraz bezczeszczenie pomników i tablic pamiątkowych (66 proc.). Ponad połowa uczestników badania (54 proc.) uważa,

że niszczenie mienia publicznego jest niepatriotyczne. Rządziej badani wiążą z brakiem patriotyzmu zachowania, z którymi często spotykamy się w życiu codziennym: uchylanie się od płacenia podatków (27 proc.), śmiecenie na ulicach i w miejscach publicznych (25 proc.), złe wypełnianie obowiązków zawodowych czy oszukiwanie pracodawcy (20 proc.). Co piąty Polak (22 proc.) za brak patriotyzmu uważa niekibicowanie polskim sportowcom²⁶.

Cyklicznie badania nad zagadnieniami tożsamości i świadomości historycznej oraz patriotyzmem prowadzi od początku lat dziewięćdziesiątych Centrum Badania Opinii Społecznej.

PATRIOTYZM I NACJONALIZM W ŚWIADOMOŚCI POLAKÓW. ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ CBOS

Standardowe sondaże CBOS pozwalają na wskazanie dominujących w społeczeństwie polskim opinii dotyczących patriotyzmu²⁷. Za patriotów uważa się 88 proc. badanych, zaś 74 proc. jest dumnych z przynależności narodowej. Jedynie 9 proc. przyznaje, że często wstydzi się tego, iż jest Polakiem. Uwagę zwraca poparcie dla czterech stwierdzeń, które deklaruje około trzech czwartych badanych. Dwa z nich dotyczą wymiaru ekonomicznego: opinia, że Polacy powinni kupować przede wszystkim polskie produkty i pogląd wyrażający sprzeciw wobec sprzedawania ziemi obcokrajowcom (zgadza się z nimi po 76 proc. badanych). Dwa kolejne stwierdzenia to sądy historyczne: przekonanie, że naród polski był w dziejach krzywdzony częściej niż inne (twierdzi tak 76 proc. respondentów) oraz że Polacy w przeszłości postępowali szlachetniej niż inne narody (73 proc.).

Inspiracją do szerszej analizy zjawiska polskiego patriotyzmu było stanowisko Kościoła „Chrześcijański kształt patriotyzmu. Dokument Konferencji Episkopatu Polski przygotowany przez Radę ds. Społecz-

²⁶ Raport z badania przeprowadzonego na potrzeby wieloletniego programu rządowego „Niepodległa” TNS Polska dla Narodowego Centrum Kultury. Projekt był realizowany za pomocą kilku technik, zarówno ilościowych, jak i jakościowych. Głównym komponentem projektu było badanie sondażowe na reprezentatywnej, ogólnopolskiej próbie 1512 osób w wieku 15 i więcej lat w dniach 18–31 lipca 2016 roku przy użyciu metody bezpośrednich wywiadów wspomaganych komputerowo (Computer Assisted Personal Interviewing – CAPI). Badanie zostało zrealizowane *ad hoc* jako sondaż ekskluzywny (w całości realizowany dla Narodowego Centrum Kultury). Druga część projektu obejmowała badania jakościowe – 10 zogniskowanych wywiadów grupowych (FGI) oraz 10 pogłębionych wywiadów indywidualnych (IDI), <http://www.nck.pl/upload/attachments/318315/Raport%20Niepodleg%C5%82a%20NCK%20TNS.pdf>

²⁷ CBOS, *Między patriotyzmem a nacjonalizmem*, „Komunikat z badań” 2016, nr 151.

nych”, opublikowane 27 kwietnia 2017 roku. W tym intelektualnym kontekście zostało zrealizowane wspólne przedsięwzięcie badawcze Collegium Civitas i CBOS.

W sensie socjologicznym pojęcia „patriotyzm” i „nacjonalizm” są znaczące dla definiowania przez Polaków swojej tożsamości narodowej. W ostatnich miesiącach proces precyzowania przez Polaków sposobu rozumienia swego patriotyzmu ma miejsce w szeroko rozumianej przestrzeni publicznej – w parlamencie, w mediach oraz na ulicach. W dyskursie tym reprodukowane są historycznie ukształtowane sposoby rozumienia tego pojęcia. Z jednej strony występuje romantyczno-symboliczna wizja patriotyzmu, odwołująca się do takich wartości, jak: naród, wspólnota, tradycja, ojczyzna, wiara. Z drugiej strony obecna jest wizja pragmatyczno-racjonalistyczna, odwołująca się do takich wartości, jak: pomyślność państwa, jego siła ekonomiczna, dobro pozycja w Europie i świecie.

W odniesieniu do zjawisk zachodzących obecnie w dyskursie publicznym sformułowana została główna hipoteza badawcza. Wskazuje ona, iż kluczowym dylematem, jaki mają Polacy w rozumieniu swego patriotyzmu, jest wybór pomiędzy wartościami typu uniwersalnego oraz typu partykularnego.

Tego typu dylemat Talcott Parsons nazywa „wybozem pomiędzy typami standardu orientacji na wartości (uniwersalizm *vs* partykularyzm)”²⁸. Parsons wskazuje na trudność utrzymania wzoru wartości uniwersalnych ze względu na presję partykularyzmu, który wiąże się z afektywną ekspresją, czyli dążeniem do uzyskania szybkiej gratyfikacji związanej z podejmowanymi działaniami.

W ten sposób uniwersalizm religijny bardzo łatwo przesuwają się w stronę partykularyzmu wyznaniowego, w którym dominuje lojalność wobec konkretnej zbiorowości religijnej, np. raczej wobec Kościoła, niż „wszystkich ludzi” – oczywiście zwłaszcza wtedy, gdy ludzie spoza Kościoła odmawiają uznania definicji sytuacji postulowanej przez dane wyznanie²⁹.

W kontekście polskiego sporu o definicję patriotyzmu uniwersalizm może być rozumiany jako gotowość do interakcji z różnymi grupami i partnerami, natomiast podejście partykularne oznacza stosowanie pewnych ograniczeń dotyczących selekcji partnerów do interakcji, takich jak tradycja, zwyczaje czy uprzedzenia. Ten spór pojęciowy w warunkach zmiany systemowej stopniowo przekształcił

²⁸ T. Parsons, *System społeczny*, Kraków 2009, s. 55.

²⁹ *Ibidem*, s. 71.

się w konflikt interesów i wartości. Rolę katalizatora antagonizmów społecznych mogły odegrać tu traumatyczne procesy transformacji modernizacyjnej i związane z nimi podziały na beneficjentów i przegranych tej transformacji.

Jak wskazuje Piotr Sztompka, w warunkach ostrej rywalizacji na rynku pracy, wysokiego ryzyka podejmowanych działań, jednostka zmuszona jest do prowadzenia walki o własne interesy przeciw wszystkim abstrakcyjnym „innym”. Sztompka wskazuje tu na zagrożenie „atrofii więzi moralnej”, oznaczające zanik wiążących powinności wobec innych i stopniowe zawężenie kategorii „my”. W konsekwencji pojawia się kryzys tożsamości:

Podważeniu ulegają kulturowe, tradycyjne definicje kategorii „my”, wyłania się nowa mapa podziałów i granic międzygrupowych. Na ogół poszukiwanie bezpieczeństwa egzystencjalnego prowadzi do zamykania się w wąskim kręgu wspólnot pewnych i sprawdzonych (np. dawnych kontestatorów, opozycjonistów, rewolucjonistów, kombatanów) lub legitymizowanych przez wcześniejszą tradycję (np. odrodzonych wspólnot etnicznych czy religijnych). Znikają wspólnoty bardziej uniwersalne, pojawia się defensywna fragmentacja więzi i towarzysząca jej ksenofobia³⁰.

Mechanizm zawężania kategorii „my” wpływa na strukturę całego systemu wartości w świadomości społecznej. Pojawia się napięcie pomiędzy zbiorem wartości uniwersalnych i partykularnych. Powstają podziały na lepszych i gorszych patriotów oraz formułowane są kryteria kulturowe, jakie musi spełniać Polak, by zostać uznanym za patriotę. Można mówić o występowaniu pewnych cech dynamiki uprzedzeń grupowych, czego przejawem jest widoczna (zwłaszcza w Internecie) fala nastrojów antysemitycznych.

Również w tym kontekście Parsons wskazuje na konflikt wzorów wartości uniwersalistycznych i partykularystycznych:

Wobec członków grupy obcej nasze główne wzory wartości wymagają postawy opartej na uniwersalistycznej ocenie i traktowaniu, tolerancji wobec celów, które chcą osiągać, jak również, w pewnych granicach, wobec ich potrzeb. Ponieważ Żydzi są uznawani za pełnoprawnych członków społeczeństwa, główny wzór wartości nakazuje tego rodzaju postawę wobec Żydów ze strony wyznania niemożeszowego. To, co nazywamy antysemityzmem, stanowi pod tym względem dewiację w stosunku do stosowania się do tych cech zinstytucjonalizowanego systemu wartości, ściślej – dewiację ukierunkowaną partykularystycznie³¹.

³⁰ P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa 2000.

³¹ T. Parsons, *System społeczny...*, s. 220.

PATRIOTYZM – SPOŁECZNE ROZUMIENIE POJĘCIA

Badani otrzymali do oceny sześć definicji patriotyzmu, które odwoływały się zarówno do wartości partykularnych (naród, ojczyzna, dobro kraju), jak też do wartości uniwersalnych (dobro wspólne, miłość bliźniego, solidarność).

Zestawienie 1. Poziom akceptacji definicji patriotyzmu

Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem	94 proc. (64+30);
Patriotyzm to godziwa miłość do ojczyzny, umiłowanie rodzimej kultury i tradycji	94 proc. (61+33);
Patriotyzm to gotowość służby i poświęcenia na rzecz dobra wspólnego	91 proc. (53+38),
Patriotyzm to traktowanie dobra kraju jako wartości nadrzędnej	88 proc. (51+37);
Patriotyzm to forma solidarności i miłości bliźniego	84 proc. (45+39);
Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów	82 proc. (47+35).

Zauważamy, że akceptacja wszystkich koncepcji patriotyzmu jest bardzo wysoka (ok. 90 proc.), natomiast różnice pomiędzy badanymi dotyczą wypowiedzi „zdecydowanie się zgadzam” i „raczej się zgadzam”. Dla poszczególnych definicji prezentujemy sumę wypowiedzi pozytywnych. Warto podkreślić, że różnica pomiędzy akceptacją patriotyzmu, rozumianego jako utożsamianie się ze swoim narodem, a akceptacją definicji odwołującej się do szacunku wobec innych narodów wynosi 12 pkt. proc. Można zatem przypuszczać, że badanym bliższe jest podejście partykularne niż uniwersalne.

NACJONALIZM – SPOŁECZNA PERCEPCJA POJĘCIA

Analiza rozumienia przez badanych pojęcia „nacjonalizm” wskazuje na większe zróżnicowanie opinii niż w przypadku pojęcia „patriotyzm”. Porównanie odpowiedzi pozytywnych i negatywnych przedstawia się następująco:

Zestawienie 2. Poziom akceptacji definicji nacjonalizmu

Nacjonalizm to brak tolerancji wobec innych narodów	70/18 proc.;
Nacjonalizm to przekonanie o wyższości swojego kraju nad innymi krajami	65/21 proc.;
Nacjonalizm to przyzwolenie na agresję i przemoc wobec osób innych narodowości	62/27 proc.;
Nacjonalizm to pogarda dla innych narodów i kultur	60/29 proc.;
Nacjonalizm to przekonanie, że Polacy mają więcej cech wartościowych niż inne narody	58/29 proc.

Zauważamy, że od 18 do 29 proc. badanych nie zgadza się z podanymi definicjami. Wyższy poziom akceptacji pojęcia nacjonalizmu dotyczy sformułowań umiarkowanie pejoratywnych, bardziej ogólnych. Najniższy poziom akceptacji definicji występuje w przypadku bezpośredniego odniesienia się do Polaków. Wydaje się, że w tym przypadku, podobnie jak w sytuacji rozumienia patriotyzmu, również zachodzi podział na podejście uniwersalne, gdzie badani są bardziej skłonni do uznania definicji nacjonalizmu, oraz podejście partykularne, gdzie pojawiają się szczegółowe sformułowania, powodujące ich negację.

POSTAWA PATRIOTYCZNA

Badanym przedstawiono do oceny dziewięć definicji postawy patriotycznej. Definicje te zawierały elementy uniwersalne oraz partykularne. Okazało się, że wyższy poziom akceptacji uzyskały definicje typu partykularnego. Najwyższą akceptację (94 proc.) uzyskała koncepcja postawy patriotycznej określanej jako „pielegnowanie pamięci historycznej, szacunek dla postaci i symboli narodowych”, najniższą akceptację (78 proc.) koncepcja odwołująca się do „dorobku całej europejskiej kultury, współtworzonej przez różne narody i tradycje”. Różnica wynosi 16 pkt. proc.

W jednym przypadku definicja obejmująca elementy uniwersalne uzyskała poziom akceptacji podobny do definicji opartych na elementach partykularnych. Dotyczy to sformułowania „Postawa patriotyczna oznacza jednoczenie ludzi wokół wspólnego dobra”.

W poniższym zestawieniu podajemy sumę wypowiedzi „zdecydowanie się zgadzam” i „raczej się zgadzam”.

Zestawienie 3. Poziom akceptacji definicji postawy patriotycznej

Postawa patriotyczna to pielęgnowanie pamięci historycznej, szacunek dla postaci i symboli narodowych	94 proc. (67+27);
Postawa patriotyczna to budowanie wspólnego dobra w rodzinie, szkole, zakładzie pracy czy lokalnej wspólnocie	92 proc. (54+38);
Postawa patriotyczna oznacza wypełnianie obywatelskich powinności oraz szacunek dla prawa i zasad życia społecznego	92 proc. (53+39);
Postawa patriotyczna oznacza jednoczenie ludzi wokół wspólnego dobra	91 proc. (50+41);
Postawa patriotyczna oznacza wzmacnianie więzi międzyludzkich i poczucia wspólnoty wartości duchowych ponad różnicami i podziałami	86 proc. (45+41);
Postawa patriotyczna oznacza łączenie pamięci o heroizmie i męczeństwie bohaterów z dążeniem do przebaczenia i pojednania	83 proc. (46+37);
Postawa patriotyczna oznacza wyrażanie własnych opinii oraz przekonań z szacunkiem dla inaczej myślących współobywateli	83 proc. (45+38);
Postawa patriotyczna oznacza wrażliwość na cierpienie i krzywdę, która dotyczy innych ludzi i inne narody	80 proc. (44+36);
Postawa patriotyczna oznacza otwarty stosunek do dorobku całej europejskiej kultury, współtworzonej przez różne narody i tradycje	78 proc. (38+40).

ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU AKCEPTACJI DEFINICJI PATRIOTYZMU

Analiza wykazała, że standardowe zmienne społeczno-demograficzne (płeć, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania) nie różnicują opinii badanych w sposób systematyczny³². Natomiast wyraźne róż-

³² Szczegółowa analiza wskazuje na występowanie zróżnicowania opinii dotyczących nacjonalizmu, w zależności od poziomu wykształcenia, oraz opinii dotyczących patriotyzmu, w zależności od częstotliwości praktyk religijnych. Zróżnicowanie to jest istotne statystycznie na dość niskim poziomie i dotyczy tylko części opinii. Patrz tabele w aneksie.

nicowanie wiąże się w z kilkoma elementami orientacji politycznej: deklarowanymi poglądami politycznymi (lewica – prawica), preferencjami wyborczymi oraz deklaracją udziału w wyborach parlamentarnych.

Co ciekawe, w przypadku zbioru pytań o rozumienie postawy patriotycznej oraz pytania o różnicę pomiędzy patriotyzmem a nacjonalizmem nie stwierdzono żadnego systematycznego zróżnicowania opinii w odniesieniu do zmiennych społeczno-demograficznych.

Akceptację definicji patriotyzmu analizujemy poprzez porównanie odsetek wypowiedzi „zdecydowanie się zgadzam”.

TABELA 1
Zróżnicowanie rozumienia patriotyzmu w zależności
od poglądów politycznych badanych (w proc.)

Definicja patriotyzmu	Lewica	Centrum	Prawica	Trudno powiedzieć
Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem	49	59	78	67
Patriotyzm to godziwa miłość do ojczyzny, umiłowanie rodzimej kultury i tradycji	46	57	76	65
Patriotyzm to gotowość służby i poświęcenia na rzecz dobra wspólnego	46	50	61	55
Patriotyzm to traktowanie dobra kraju jako wartości nadrzędnej	42	45	62	56
Patriotyzm to forma solidarności i miłości bliźniego	39	42	54	50
Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów	46	46	54	48

Zauważamy, że badani o poglądach lewicowych (21 proc. próby) deklarują zbliżone poparcie dla wszystkich definicji patriotyzmu – od 39 proc. do 49 proc. Natomiast osoby o poglądach prawicowych (32 proc. próby) znacznie silniej popierają definicje typu partykularnego niż uniwersalnego. Różnica pomiędzy akceptacją definicji „Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem” a poparciem dla sformułowania „Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów” wynosi w ich przypadku 24 pkt. proc. W przypadku osób o poglądach centrowych (24 proc. próby) różnica opinii w tej samej kwestii wynosi 14 pkt. proc., zaś w przypadku osób o poglądach nie-

określonych (wybór odpowiedzi „trudno powiedzieć” – 23 proc. próby) różnica wynosi 19 pkt. proc.

Można zatem powiedzieć, że zarysowuje się zbieżność opinii pomiędzy orientacją lewicową i centrum oraz z drugiej strony pomiędzy orientacją prawicową i nieokreśloną. Trzeba jednak podkreślić, że w odniesieniu do wszystkich badanych definicji patriotyzmu osoby o poglądach nieokreślonych lokują się pomiędzy centrum a prawicą.

TABELA 2

Zróznicowanie rozumienia patriotyzmu w zależności od preferencji partyjnych (w proc.)

Definicja patriotyzmu	PiS	PO	K'15	N
Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem	83	61	74	39
Patriotyzm to godziwa miłość do ojczyzny, umiłowanie rodzimej kultury i tradycji	82	59	68	44
Patriotyzm to gotowość służby i poświęcenia na rzecz dobra wspólnego	71	50	57	47
Patriotyzm to traktowanie dobra kraju jako wartości nadrzędnej	70	45	56	33
Patriotyzm to forma solidarności i miłości bliźniego	63	49	41	48
Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów	61	54	44	51

Zauważamy, że elektorat PiS silniej niż inne elektoraty akceptuje wszystkie definicje patriotyzmu. Różnica pomiędzy akceptacją definicji „Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem” a poparciem dla sformułowania „Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów” wynosi w tym przypadku 22 pkt. proc., w przypadku elektoratu PO 7 pkt. proc., w ocenie elektoratu partii Kukiz '15 różnica wynosi 30 pkt. proc., zaś w ocenie elektoratu partii Nowoczesna 12 pkt. proc.

Można zatem powiedzieć, że PiS i Kukiz '15 są silnie zorientowane na partykularne rozumienie patriotyzmu, zaś PO i Nowoczesna w podobnym stopniu akceptują partykularne i uniwersalne rozumienie tego pojęcia.

We wszystkich przypadkach osoby deklarujące udział w wyborach w wyższym stopniu akceptują definicje patriotyzmu niż osoby deklarujące, że nie będą głosować lub wahające się. Jest to różnica 10–15 pkt. proc. Różnica ta jest niższa w przypadku definicji typu partykularnego i wyższa w przypadku definicji typu uniwersalnego.

TABELA 3

Zróżnicowanie rozumienia patriotyzmu w zależności
od deklaracji udziału w wyborach parlamentarnych (w proc.)

Definicja patriotyzmu	Weźmie udział	Nie weźmie udziału
Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem	68	59
Patriotyzm to godziwa miłość do ojczyzny, umiłowanie rodzimej kultury i tradycji	66	56
Patriotyzm to gotowość służby i poświęcenia na rzecz dobra wspólnego	58	48
Patriotyzm to traktowanie dobra kraju jako wartości nadrzędnej	57	45
Patriotyzm to forma solidarności i miłości bliźniego	52	39
Patriotyzm to otwartość i szacunek wobec innych narodów	55	40

ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU AKCEPTACJI DEFINICJI NACJONALIZMU

Systematyczne zróżnicowanie opinii dotyczących nacjonalizmu stwierdzono w przypadku dwóch zmiennych: preferencji partyjnych oraz deklaracji chęci udziału w wyborach parlamentarnych.

Duże zróżnicowanie akceptacji dla poszczególnych definicji nacjonalizmu występuje pomiędzy elektoratami partii politycznych. W przypadku Kukiz '15 poziom akceptacji wynosi od 54 proc. do 67 proc., podobne podejście prezentuje elektorat PiS od 57 proc. do 67 proc. Znacznie wyższa jest akceptacja ze strony elektoratu PO – 69–80 proc., zaś najwyższa akceptacja występuje w przypadku elektoratu partii Nowoczesna – 74 proc. do 86 proc.

TABELA 4

Zróżnicowanie rozumienia nacjonalizmu w zależności
od preferencji partyjnych (w proc.)

Definicja nacjonalizmu	PiS	PO	K '15	N
Nacjonalizm to brak tolerancji wobec innych narodów	67	80	67	80
Nacjonalizm to przekonanie o wyższości swojego kraju nad innymi krajami	63	75	63	86
Nacjonalizm to przyzwolenie na agresję i przemoc wobec osób innych narodowości	60	71	54	74
Nacjonalizm to pogarda dla innych narodów i kultur	57	70	54	74
Nacjonalizm to przekonanie, że Polacy mają więcej cech wartościowych niż inne narody	60	69	57	76

Kolejnym czynnikiem różnicującym opinie badanych jest deklaracja chęci udziału w wyborach parlamentarnych (tabela 5). Różnice te nie są duże (od 6 proc. do 12 proc.), ale pojawiają się w przypadku wszystkich definicji nacjonalizmu. We wszystkich analizowanych przypadkach akceptacja definicji nacjonalizmu jest wyższa wśród badanych deklarujących chęć udziału w wyborach.

TABELA 5

Zróżnicowanie rozumienia nacjonalizmu w zależności od deklaracji chęci udziału w wyborach parlamentarnych (w proc.)

Definicja nacjonalizmu	Weźmie udział	Nie weźmie
Nacjonalizm to brak tolerancji wobec innych narodów	72	66
Nacjonalizm to przekonanie o wyższości swojego kraju nad innymi krajami	69	60
Nacjonalizm to przyzwolenie na agresję i przemoc wobec osób innych narodowości	65	56
Nacjonalizm to pogarda dla innych narodów i kultur	62	56
Nacjonalizm to przekonanie, że Polacy mają więcej cech wartościowych niż inne narody	63	51

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

1. Wydaje się zasadne odróżnienie uniwersalnego i partykularnego rozumienia patriotyzmu. Uniwersalizm jest w tym kontekście rozumiany jako gotowość do interakcji z różnymi grupami i partnerami, natomiast podejście partykularne oznacza stosowanie wielu ograniczeń dotyczących selekcji partnerów do interakcji, takich jak tradycja, zwyczaje czy uprzedzenia. Wyniki badania wskazują, że badanym bliższe jest podejście partykularne niż uniwersalne.

2. Patriotyzm zajmuje w hierarchii wartości polskiego społeczeństwa jedną z czołowych pozycji. Wartość ta była czynnikiem integrującym Polaków zarówno w chwilach tryumfu, jak też w sytuacjach kryzysowych. Patriotyzm pełnił ważną funkcję spoiwa społecznej świadomości. Wyniki badania sygnalizują tendencję do stopniowego przejmowania przez pojęcie patriotyzmu funkcji identyfikatora tożsamości politycznej. W praktyce oznacza to pojawienie się w świadomości społecznej kilku, rywalizujących ze sobą typów patriotyzmu. W efekcie odwołanie się do patriotycznego kontekstu nie łągodzi różnic poglądów, lecz je zaostrza.

3. Nacjonalizm do tej pory sytuował się w hierarchii wartości polskiego społeczeństwa na niskiej pozycji. Jest postrzegany przez większą część opinii publicznej jako czynnik dezintegrujący, zagrażający spójności i stabilności społeczeństwa. Wyniki badań można interpretować jako zarysowujące się przyzwolenie ze strony części opinii publicznej na przyznanie pojęciu nacjonalizmu wyższego statusu w społecznej hierarchii wartości. Można chyba nazwać to zjawisko „pudrowaniem” nacjonalizmu. Mówi się przy tym, że „nacjonalizm to jakby patriotyzm”, traktuje się nacjonalizm jako radykalną formę patriotyzmu, czyli coś nieco ułomnego, ale do przyjęcia.

Warto jednak podkreślić, że powyższe konstatacje mają charakter heurystyczny. Skromny zakres problemowy naszego badania pozwala traktować je raczej jako empirycznie zakorzenione hipotezy badawcze, niż dowiedzione prawidłowości.

ZAKOŃCZENIE

Przegląd literatury przedmiotu, połączony z aktualnymi wynikami badań empirycznych, skłania do sformułowania kilku ogólnych refleksji. Dotyczą one procesów zachodzących w świadomości społecznej Polaków, w jej dość newralgicznym obszarze wyznaczonym przez pojęcia „patriotyzm” i „nacjonalizm”.

Pamięć historyczna przynosi niekwestionowany przekaz, iż w Polsce porozbiorowej patriotyzm romantyczny zapewniał tożsamość wspólnoty narodowej pozbawionej państwa oraz podtrzymywał więzi spajające tę wspólnotę. Po odzyskaniu niepodległości, w okresie międzywojennym zarówno w świadomości społeczeństwa, jak i w dyskursie publicznym współistniał patriotyzm typu romantycznego i pozytywistycznego. W PRL patriotyzm był traktowany instrumentalnie jako czynnik formalnie jednoczący „naród” z „partią”. W ramach ukształtowanego w tamtym okresie podziału „my” i „oni” pojawiła się skłonność do odróżniania patriotów prawdziwych od patriotów reżimowych.

W III RP formuła ustroju liberalnej demokracji uruchomiła proces budowania patriotyzmu obywatelskiego o wyraźnej orientacji pozytywistycznej. Przejście społeczeństwa przez trudny okres transformacji gospodarki wskazywało na obecność wartości pragmatycznych w myśleniu i działaniu większości Polaków. W ostatnich latach okazało się jednak, że narracja liberalna była przez część społeczeństwa raczej tolerowana niż akceptowana. Skutki traumy posttransformacyjnej okazały się znacznie poważniejsze, niż zakładali to twórcy i realiza-

torzy planu Balcerowicza. Wiele badań wskazuje, że dla odrzucenia liberalizmu istotne znaczenie miało poczucie zagubienia i upokorzenia, które wystąpiło w środowisku przegranych. Prowadzone obecnie analizy pozwalają dostrzec również wiele środowisk społecznych, którym projekt III RP przyniósł poczucie rozczarowania, związane z niezrealizowanymi oczekiwaniami oraz aspiracjami.

W tym kontekście zrozumiały staje się powrót dualistycznej formuły patriotyzmu, w ramach której większą atrakcyjność opinia publiczna wiąże z patriotyzmem typu partykularnego niż uniwersalnego. Jednym z głównych czynników tej atrakcyjności wydaje się zapewnienie komfortu przynależności do wspólnoty bogatej w historyczno-romantyczną symbolikę. Wyraźne zarysowanie granic tej wspólnoty daje jej członkom poczucie bezpieczeństwa w sytuacji pojawiania się kolejnych zagrożeń cywilizacyjnych. Pytaniem otwartym pozostaje to, jakie będą dalsze losy patriotyzmu typu obywatelskiego, które zależą od rozwoju sytuacji politycznej, a tym samym perspektyw oraz ograniczeń społeczeństwa otwartego.

ANEKS

TABELA 1

Zróznicowanie opinii o nacjonalizmie a poziom wykształcenia (w proc.)

Opinie	Podstawowe i gimnazjum	Zasadnicze zawodowe i średnie bez matury	Średnie	Wyższe	Ogółem
Nacjonalizm to brak tolerancji wobec innych narodów	28	30	41	51	35
Nacjonalizm to przekonanie o wyższości swojego kraju nad innymi krajami	26	23	38	51	39
Nacjonalizm to przekonanie, że Polacy mają więcej cech wartościowych niż inne narody	22	20	30	35	28

Osoby z wykształceniem podstawowym, gimnazjalnym oraz zasadniczym zawodowym rzadziej zgadzają się z podanymi definicjami nacjonalizmu niż osoby z wykształceniem średnim i wyższym.

TABELA 2
Zróżnicowanie opinii o patriotyzmie a częstotliwość praktyk religijnych

Opinie	Kilka razy w tygodniu	Raz w tygodniu	1-2 razy w miesiącu	Kilka razy w roku	Nie uczestniczy	Ogółem
Patriotyzm to godziwa miłość do ojczyzny, umiłowanie rodzimej kultury i tradycji	73	70	63	51	56	63
Patriotyzm to utożsamianie się ze swoim narodem	78	71	68	56	58	63
Patriotyzm to gotowość służby i poświęcenia na rzecz dobra wspólnego	71	59	53	45	53	54
Patriotyzm to forma solidarności i miłości bliźniego	70	54	46	37	41	47

Osoby praktykujące raz w tygodniu i częściej w wyższym stopniu akceptują podane definicje patriotyzmu niż osoby praktykujące kilka razy w roku oraz w ogóle nie uczestniczące w praktykach religijnych.